

ДОСЛІДЖЕННЯ БУШАНСЬКОГО СКЕЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ

І. С. Винокур

Стаття присвячена дискусійній проблемі хронологічної та історико-культурної інтерпретації Бушанського монументального рельєфу і пов'язаного з ним скельного комплексу.

Наскельний рельєф у с. Буша Ямпільського району Вінницької області відомий у науковій літературі з 80-х років XIX ст. Його відкрив і описав у 1883 р. професор Київського університету В. Б. Антонович¹.

З моменту першої публікації пам'ятки і до наших днів до неї зверталось багато дослідників: К. Мельник², Ю. Сідинський³, В. К. Гульдман⁴, Н. Н. Врангель⁵, О. О. Спіцин⁶, Д. М. Щербаківський⁷, Д. В. Айналов⁸, Б. О. Рибаків⁹, М. Ю. Брайчевський¹⁰, П. А. Білецький¹¹, Г. К. Вагнер¹², О. О. Формозов¹³ та ін. Цікаво, що Бушанський рельєф отримав різні хронологічні оцінки. Б. О. Рибаків, Г. К. Вагнер датують пам'ятку I—III ст. М. В. Алпатов відносив її до антського періоду VI—VIII ст., Н. П. Кондаков і К. Мельник — до IX—X ст. Н. Н. Врангель визначав хронологію пам'ятки XII—XIII ст., О. О. Спіцин — середньовічною епохою, О. О. Формозов — не раніше XVI ст.

Немає єдності серед дослідників і щодо інтерпретації смислового змісту пам'ятки. Так, наприклад, Б. О. Рибаків, М. Ю. Брайчевський та інші вчені пов'язують зображення на рельєфі виключно зі слов'янською язичницькою міфологією; І. С. Винокур — з релігією давніх слов'ян, які у перші століття нової ери увійшли в контакт з сарматськими племенами¹⁴; О. О. Формозов пояснює ідейно-тематичне спрямування Бушанського рельєфу, спираючись на християнську іконографію й символіку¹⁵.

У визначенні художньої традиції, проявом якої був Бушанський рельєф, одні вчені відстоюють думку про винятково місцеві (слов'янські) мистецькі традиції (Б. О. Рибаків), інші знаходили у рельєфі разом з місцевими витоками й компоненти пізньоантичної (Д. В. Айналов), зокрема боспорської (Г. К. Вагнер), візантійської і західноєвропейської (М. Врангель), сарматської (І. С. Винокур) культур у давньому мистецтві.

На думку М. В. Алпатова, узагальненим формам цього монументального рельєфу, за всій грубості його виконання, не можна відмовити у монументальній силі впливу¹⁶. Ю. С. Асєєв відзначає, що автору — різьбярю рельєфу не бракувало ні спостережливості, ні професійного вміння.

Слід зауважити, що переважна більшість згаданих дослідників склала своє уявлення про Бушанський скельний рельєф, послуговуючись лише візуальним його сприйняттям, головним чином на основі фотографії пам'ятки 1883 р., вміщеної у публікації В. Б. Антоновича. Це породило немало прикрих неточностей і необґрунтованих тверджень.

У 1961 р. В. М. Даниленком були проведені перші археологічні розвідкові роботи поблизу Бушанського рельєфу. При розчистці було виявлено кілька керамічних фрагментів ліпної східнослов'янської кераміки VII—IX ст., а також пласкі кам'яні плити, які, на думку дослідника, могли бути жертovníком. Було зафіксовано й частину фундаментів кам'яних стін, які попередньо датовані В. М. Даниленком IX — початком X ст. На основі проведених розвідкових робіт дослідник зробив висновок про наявність у Буші решток давньослов'янського скельного язичницького храму VII—X ст. Храм, на думку дослідника, був перекритий дерев'яним дво- або чотирисхилим дахом із гонтовим покриттям. Мабуть від такої конструкції й збереглися у верхніх частинах підтесаних кам'яних стін вибиті горизонтальні пази-врубкі.

© І. С. ВИНОКУР, 1994

Щодо самого рельєфу, то, на думку В. М. Даниленка, його було вирізьблено в роки правління київського князя Олега. Зображення на рельєфі мало ктиторський характер і відтворювало момент ритуального дійства з участю Миробога, жерця Ольгового, про що свідчив напис в рамці на рельєфі (згідно дешифрування дослідника). На жаль, дослідження в Буші не були завершені В. М. Даниленком¹⁸.

У 1985 і 1987 рр. на місці залишків скельного храму в Буші експедицією Кам'янець-Подільського педагогічного інституту було проведено стаціонарні розкопки. У результаті проведених досліджень вдалося розчистити й вивчити практично всі скельні розколини, пов'язані з приміщенням скельного комплексу та їх зв'язку з наскельним рельєфом. У межах цієї праці ми звернемося тільки до основних результатів досліджень, залишивши детальні описи всіх відкритих об'єктів для повнішої спеціальної публікації у майбутньому¹⁹.

Село Буша розташоване при злитті річок Бушанки і Мурафи (лівої притоки Дністра). Уздовж правого берега Бушанки на висоті 20—25 м над рівнем річки тягнеться кам'яне плато. Приблизно у 1 км від злиття Бушанки й Мурафи вказана скельна стіна має вигин. У цьому місці й розташовані природні розщелини у скелях, використані у давнину як зручні приміщення просто неба. Стіни цих природних приміщень були підтесані руками людей.

Перед проведенням розкопок 1985 р. більша частина цих приміщень виявилася закритою скельними осипами й намівами ґрунту з поверхні плато. Протягом польових сезонів 1985 і 1987 рр. розкрито всі приміщення скельного комплексу. При цьому довелося знімати ґрунт на глибину від 1,5 до 3,5—4 м на загальній площі понад 150 м². До цього слід додати й розкопаний майданчик у верхньому ярусі (над скельними розщелинами) на площі понад 50 м². Нашими розкопками відкрито чотири приміщення в скелях (рис. 1).

Перш ніж звернутися до опису конкретних об'єктів цих приміщень відзначимо, що в історико-хронологічному плані приміщення № 1 найдавніше. Воно, як показали дослідження, було започатковано в середині I тис. н. е. і використовувалося в епоху Київської Русі та пізнього середньовіччя. Приміщення № 2, 3, 4 з'явилися і використовувалися паралельно з приміщенням № 1 у пізньому середньовіччі (XVI—XVII ст.). Приміщення № 1 — найбільше. Воно займає площу понад 50 м² і витягнуте з південного заходу на північний схід. Ширина його біля входу 4,2—4,6 м. Далі у північно-східний бік скельні стіни наче зближуються і сходяться на кут (рис. 2).

Скельний рельєф розташовано на вертикальній поверхні стіни пісковика зі сходу. Загальна площа обробленої художником вертикальної поверхні скелі становить близько 9 м². Після проведення розкопок і спостережень за стратиграфією нашарувань з'ясувалося, що від рівня основи в скелі (від долівки приміщення № 1) рельєф у своїй нижній частині містився на відстані (висоті) 1,2 м.

Композиція рельєфу горизонтальна. Впритул до лівого краю кам'яного по-

Рис. 1. Загальний вигляд скельного комплексу після розкопок 1985 і 1987 рр.

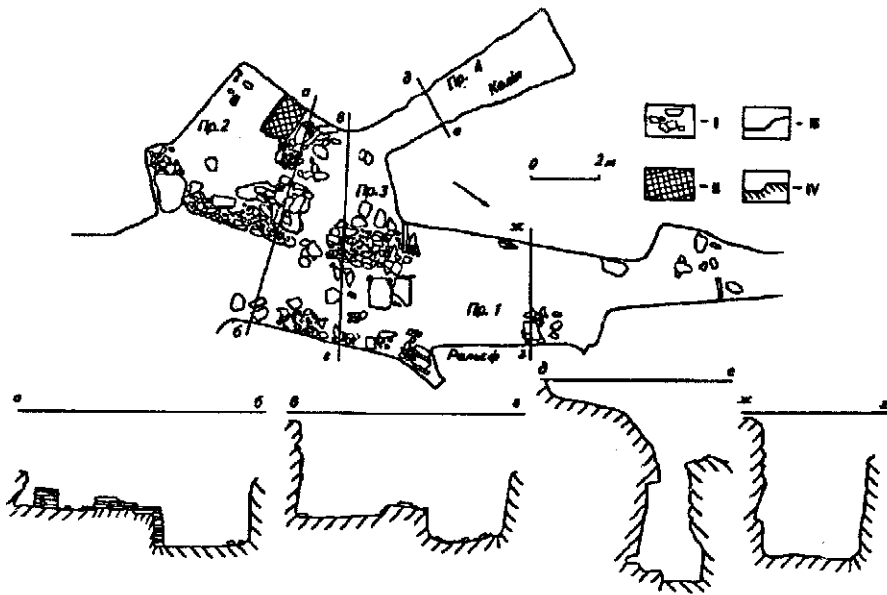

Рис. 2. Ситуаційний план і розрізи на місці скельного комплексу з монументальним рельєфом в с. Буша: I — камені; II — черинь печі; III — лінія краю скельних розщелин; IV — лінія перерізів скельних приміщень.

лотна зображено дерево, висотою 2 м². Воно стоїть на краю висіченого у камені вузького майданчика, який, можливо, повинен був означати лінію землі. Трохи вигнутий стовбур (біля кореня потовщення) на висоті 1,1 м розгалужується на нечисленні товсті гілки без листя, на одній з яких у камені вибито зображення півня. Птаха подано у профіль, повернутим ліворуч, він має чітко окреслений тулуб, пишний хвіст зображено у вигляді двох довгих китиць (пир'я).

Під деревом у профіль з лівого боку зображено людську постать. Людина стоїть навколішки, спираючись на край вузької площини, висіченої в камені. У витягнутих перед собою й зігнутих у ліктях руках вона тримає округлий предмет (чашу?). Постать трактована високим рельєфом з використанням по контуру врізної лінії. Довжина тулуба 1,57 м. За манерою зображення постать людини нагадує кам'яні антропоморфні ідоли черняхівської культури II—V ст., широко представлені на території Середнього Подністрів'я²⁰.

За постаттю людини, на вищому постаменті у камені зображено оленя (висота зображення — 1,33 м). Він звернутий до інших персонажів композиції. Морда оленя подовжена, шия вигнута, тулуб з маленьким хвостом показано у профіль, тоді як виставлені передні і ледь зігнуті задні ноги — розвернуті на 3/4. Гіллясті роги й великі вуха тварини — подано у фас (рис. 3).

У верхній частині рельєфу, майже посередині, вирізьблено прямокутну рамку. Вона виділена досить рельєфно подвійною лінією. Зовнішні розміри рамки — 47,5×36, внутрішні — 31×23 см. У середині рамки простежуються ледь помітні тепер залишки напису в чотири рядки. Судячи за фотографією, зробленою 1883 р. В. Б. Антоновичем, перше слово у першому рядку було: «АЗ»; перший склад напису в останньому рядку був: «Оль...» Літери тепер уже стертого напису, судячи за фотографією 1883 р. і реконструкцією, запропонованою В. М. Даниленком, належали до кириличного письма, а сам текст читається: «Аз... есмь... миробог... жерц... Ольгов» (рис. 4).

Нещодавно краєзнавець В. В. Березяк здійснив спробу по-новому реконструювати напис у рамці. Він вважає, що напис було зроблено латинським письмом польською мовою. На його думку напис слід читати: «В містечку Антополі 1524 року 3 червня зосталась една Бася»²¹.

Для зіставлення запропонованих реконструкцій напису у рамці за фотографією В. Б. Антоновича 1883 р. ми, за порадою С. О. Висоцького, сфотографували влітку 1991 р. залишки напису з рамкою на самому рельєфі у на-

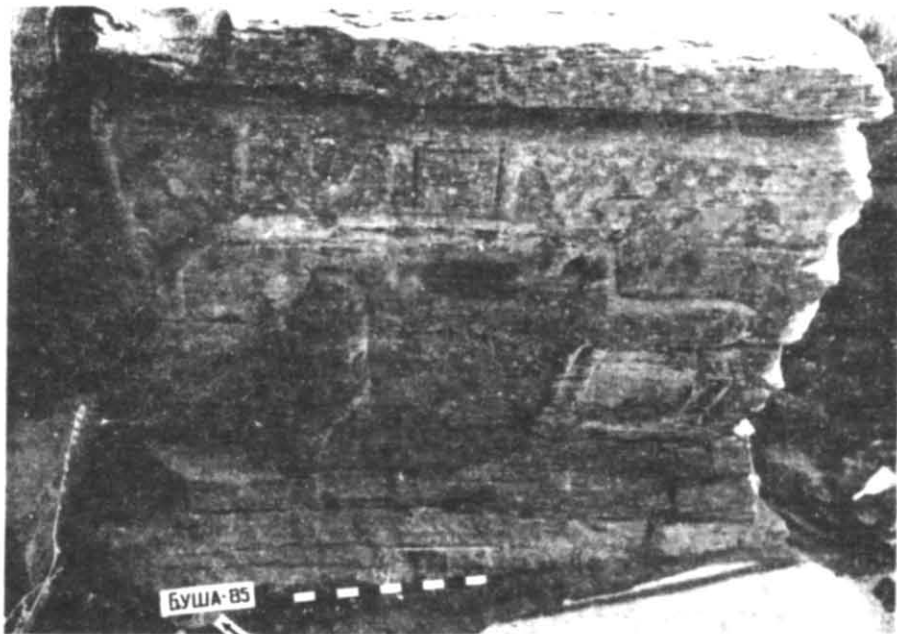

Рис. 3. Наскельний рельєф. Фото 1985 р.

турі в напівтемряві, але з використанням сильного бокового освітлення. На цьому фото видно залишки рядків напису і, зокрема, добре проступає початок слова останнього рядка: «Оль...» Такий же відбиток дав і естамп, знятий з напису в натурі у 1987 р. Отже, реконструкція напису, запропонована В. В. Березяком, на нашу думку, є безпідставною й не відповідає фактичній реальності.

По верхньому (горизонтальному) краю рельєфа, на всю його довжину, проходить паз-канавка, шириною 16—20, глибиною 6—8 см. Паз було вибито, безсумнівно, значно пізніше ніж був вирізьблений сам рельєф. Паз зрізав окремі частини зображення. Крім того, аналогічні пази-канавки вибито в скелях навпроти самого рельєфу. Разом з подовжніми є й невеликі торцеві, призначені для поперечних балок перекриття. За технікою врубки пази нагадують ті будівельні елементи, які відкрили львівські археологи, досліджуючи укріплені давньоруські «гради», розміщені в скелях Карпатського регіону і датовані XII—XIII ст.²² Отже, вірогідно, що перше перекриття скельних приміщень з рельєфом відбулося у період Київської Русі. Це підтверджують і окремі фрагменти давньоруської кераміки XI—XIII ст., виявлені в скельних розщелинах поблизу рельєфу.

Поверхня рельєфу нерівна, вивітрена, з багатьма тріщинами, що пошкодили малюнок зображення. Сьогодні вже втрачені верхня частина голови людини, нижня частина ніг, а також окремі елементи зображень півня й оленя. Широкі поздовжні тріщини від 3 до 6 см і на глибину 9—12 см могли утворитися на місці скельного рельєфу при вивітрюванні породи (пісковика) протягом досить тривалого (у кілька століть) часу в період, коли рельєф використовували просто неба, до перекриття скельних приміщень.

На протилежній від рельєфу вертикальній поверхні скелі, на відстані 3,5 м, розташована вибита в давнину ніша довжиною 5,8, глибиною (або шириною) рівної основи — 0,48—0,50 м. Вказана ніша, що міститься на відстані 1,2—1,3 м від основи скельного приміщення, викори-

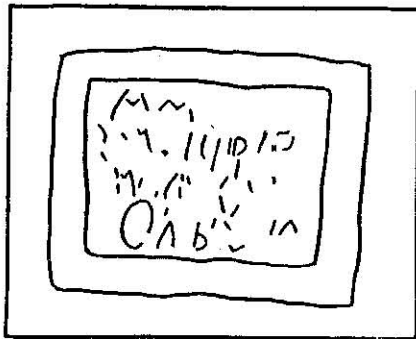

Рис. 4. Реконструкція напису у рамці на рельєфі за В. М. Даниленком.

стовувалася, очевидно, як місце для язичницьких приношень. На цей стіл у нішу могли ставити жертвну їжу та питво у посуді. Про те, що ніша з жертвним столом вибита одночасно із заснуванням та використанням рельєфу свідчать і деякі інші спостереження. Кидається у вічі сильна патинізація поверхні скелі на місці, де було вибито нішу-стіл. Звертає на себе увагу і те, що напис був вибитий у 1824 р. місцевим шляхтичем Р. Овсяним по вже запатинованій поверхні краю ніші. Нарешті, добре читається хронологічне співвідношення давньої ніші й залишків кам'яного муру, спорудженого і приставленого до скельної стіни з нішею значно пізніше (рис. 5).

Важливе місце в археологічних дослідженнях 1985 і 1987 рр. посіли спостереження за стратиграфією нашарувань. У приміщенні № 1 з рельєфом, в місці, де починається перехід до вузького коридору — розщелини в скелях, вдалося зробити вертикальну зачистку на висоту 3,8—4 м від сучасного рівня верхнього краю розщелини до її скельної основи. Цей стратиграфічний розріз (рис. 6) показав, що верхні шари чорнозему, глини і чорнозему з глиною й попелом завтовшки 0,65 м. Далі йшов тонкий (0,10 м) шар попелу, потім шар чорнозему з попелом і камінням (0,60 м). Нижче на глибину 0,55—0,60 м йшла глина й окремі шматки каменю, далі — прошарок з черепашками іпію (0,12 м), потім — знову глина (0,53 м) і чорнозем з попелом (0,40 м). Нарешті йшов шар чорнозему з глиною, шматками каменю й частиною кам'яної кладки (0,95—1 м).

Вказана стратиграфічна колонка фіксує, таким чином, нашарування й наміви, що утворилися протягом досить тривалого часу. Якщо в самих верхніх шарах, на глибині 0,65 м знайдено уламки гончарного посуду XVIII—XIX ст., то в нижньому шарі, на глибині 3,1—3,4 м разом з плескатими каменями виявлено гончарну кераміку XVI—XVII ст. А в самій основі кам'яних плит, на глибині близько 4 м, знайдено уламки ранньосередньовічної слов'янської кераміки VI—VIII ст. При дальшій розчистці розщелини — коридору в північному напрямку на глибині 2,6—2,7 м було виявлено уламки гончарної давньоруської кераміки. Таким чином, вдалося зафіксувати ранньосередньовічний і давньоруський періоди функціонування пам'ятки. Якщо до цього додати, що в основі скельного приміщення № 1, у скельних розколинах, стратиграфічно під кам'яною вимосткою (рис. 6) і шаром попелу, неподалік від рельєфу, виявлено кілька фрагментів пізньої кераміки черняхівської культури IV — початку V ст. (рис. 7, 2—7), стане очевидним, що початок використання скельних розколин просто неба можна пов'язувати з заключною фазою черняхівської культури, тобто з серединою I тис. н. е. У

Рис. 5. Стратиграфічне співвідношення жертвної ніші і пізнього кам'яного муру.

часи раннього середньовіччя й Київської Русі скельні приміщення продовжували використовувати, їх перекрили дерев'яним дахом, про що свідчать пази-канавки у скельному приміщенні № 1, а також залишки культурного шару XI—XIII ст. в окремих розщелинах.

Оскільки безпосередньо над скельними приміщеннями з рельєфом немає решток поселень черняхівської культури, культури ранньосередньовічних слов'ян і Київської Русі, то наявність вказаних зразків кераміки у скельних розколинах не може бути випадковою. Цей факт може свідчити, що від середини I тис. н. е. і до XII—XIII ст. сюди приходили люди з навколишніх поселень першої, другої половини I — початку II тис. н. е., розташованих у радіусі 1—2,5 км від скельного рельєфу²³. Черняхівська кераміка знайде-

на біля основи, в «тілі скелі», а рельєф був вирізьблений на вертикальній площині одного зі скельних блоків. Давнішої кераміки в основі скельного приміщення не виявлено, хоч поблизу приміщень з рельєфом зафіксовано кілька трипільських поселень, поселень доби бронзи і раннього залізного віку VII—III ст. до н. е.²⁴ В світлі сказаного перша половина і середина I тис. н. е. може бути визначена як перший (найдавніший) хронологічний етап використання скельних приміщень з рельєфом просто неба. У період

Рис. 7. Кераміка зі скельної основи, поблизу рельєфу: 2—7 черняхівської культури; 1, 8—10 — культури ранньосередньовічних східних слов'ян VI—VIII ст.

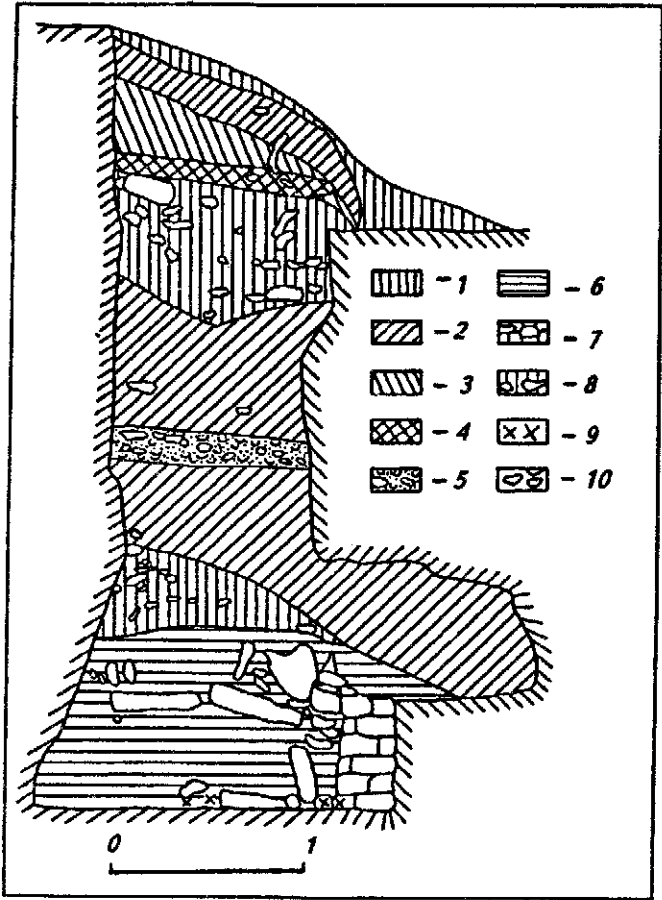
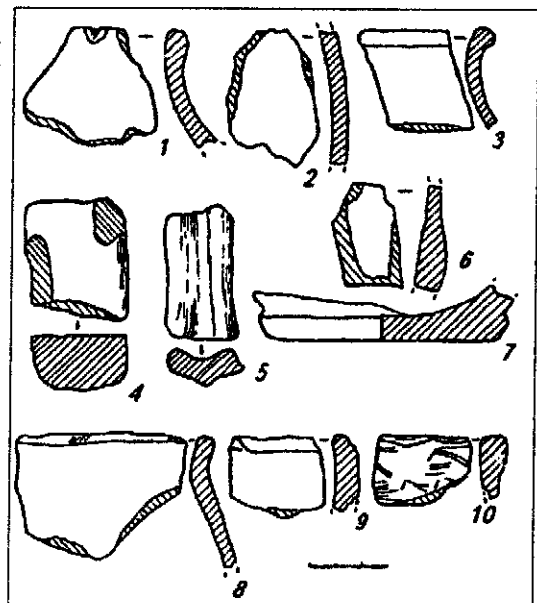

Рис. 6. Стратиграфічний переріз при переході з приміщення № 1 до північної скельної розщелини: 1 — чорнозем; 2 — глина; 3 — чорнозем з глиною і попелом; 4 — попіл; 5 — шар з черепашками улію; 6 — чорнозем з глиною; 7 — кам'яна кладка; 8 — чорнозем з попелом; 9 — місце знахідки кераміки середини I тис. н. е.; 10 — камені.

Київської Русі приміщення перекрили і зробили пояснювальний для людей того часу напис про смисловий зміст рельєфу.

Приміщення № 2, 3, 4 були відділені від основного об'єму скельного приміщення стінами, від яких збереглися нижні частини. Стіни було складено з каменю на глиняному розчині. Ширина кладки — 0,9 м, збережена висота від основи скельних розщелин 0,6—0,9, а в північній частині приміщення № 1 — 1,2—1,3 м. Отже, основна стіна відділяла південно-західні розколини в скелях від основного об'єму приміщення, безпосередньо пов'язаного зі скельним рельєфом і жертвним столом-нішею.

Частково збереглися й рештки кладки біля південно-східного входу до скельних приміщень (з боку заплави річки Бушанки).

У південно-західній частині скельних розщелин були розчищені й залишки стіни, яка йшла перпендикулярно до основної. Вона складена за тою ж самою технікою на глиняному розчині і мала в ширину 0,9 м. Довжина цієї стіни, що впиралася у західний край скельної розщелини — 3,8—3,9 м. У стіні є проріз — 0,9 м, який вів до північно-західної частини скельних споруд. Таким чином, приміщення № 2 мало площу 3,5×3,9 м. Воно було утворено прямовисними стінами скель, підправленими людиною, і стінами кам'яної кладки. Скельна долівка приміщення була також підправлена мешканцями. Крім того, вона була підмащена рідкою глиною. У зв'язку з цим на ділянках долівки при переході до прямовисних скельних стін збереглися залишки обпаленої глиняної обмазки.

У північно-західному куті приміщення № 2 відкрито залишки печі, спорудженої на нижній частині скельного виступу. Вона піднімалась від його основи до вмащеного глиною череня на 0,5 м. Піч складена з каменю-плитняка на глиняному розчині і має прямокутну у плані форму — 1,46×1,1 м

(рис. 8). Розчистка показала, що черинь був вимащений на основі підбивки черепків гончарного посуду XVI ст.

Приміщення № 3 пов'язано отворами-входами з приміщеннями № 1, 2 і 4. До нього ведуть проходи (0,9 м) з найбільшого об'єму скельного комплексу, з господарського помешкання з піччю, а також — з келії. Це приміщення має площу 3,6×3,9 м. Під час розчистки його основи знайдено окремі уламки гончарної кераміки XVI—XVII ст.

Приміщення № 4 — це келія. Довжина її — 7,2, ширина в основі — 2,3 м. У середній та верхній частинах по вертикалі ширина келії зменшується, становлячи у середній частині — 1,6—1,8, а у верхній — у вигляді склепіння — до 1,2 м. Висота приміщення келії — 2,25—2,30 м. У західній стіні

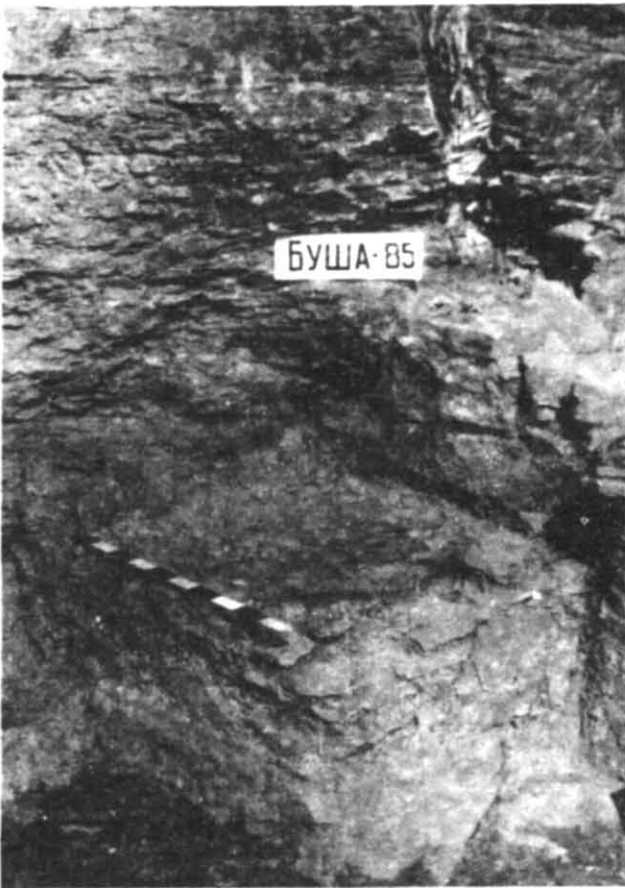

Рис. 8. Піч у господарському приміщенні XVI—XVII ст.

приміщення розчищено дві вибиті у скелі ніші. Перша (нижня) має довжину 3, висоту — 0,44 і глибину — 0,30—0,32 м. Вона переходить у вибитий в камені лежак. Його ширина 0,55—0,60, довжина — 6 м (рис. 9).

Друга (верхня) ніша вибита не на всю довжину західної стіни, а лише в північній половині. Довжина цієї ніші — 3, середня ширина — 0,30—0,35 м. Очевидно, це своєрідна полиця, розташована над лежаком. У північно-західній стіні келії (на висоті 0,9 м від рівня скельної долівки) розташована ще одна ніша-полиця. Її середня ширина — 0,45—0,50 м.

Привертає увагу напис, вибитий на поверхні західної стіни: **KAĬ. N. PEY UNIAN.** Цей напис повністю повторює текст, вибитий на стіні перед входом до приміщення келії. Очевидно, ці латинські написи польською мовою, які за палеографією належать до XVI ст., пов'язані зі зверненням ченців-самітників або одного з них до Христа.

Вузкий вхід до келії оформлено біля західної стіни у вигляді напівколонки, рельєфно вибитої в скельній породі. За нею, зліва від входу, над лежанкою у камені вибито невелике заглиблення з пласкою основою, яке служило для установки свічки. Під час розчистки келії на її долівці знайдено уламки пізньосередньовічної кераміки.

Таким чином, келія, як і прилягаючі до неї приміщення № 1, 2 і 3 функціонували в добу пізнього середньовіччя — у XVI—XVII ст. Про це свідчать й залишки прошарків спаленини з попелом і пізньосередньовічною керамікою, виявлені в приміщеннях № 2 і 3, а також у південній половині приміщення № 1.

Що ж стосується північно-західної частини найбільшого скельного приміщення № 1, то там, як вже зазначалося, під шаром спаленини з керамікою XVI—XVII ст. і уламками кам'яної кладки, в основі скельного приміщення виявлено кераміку кінця IV — початку V ст., а також уламки ранньосередньовічного посуду VI—VIII ст. і Київської Русі (у північній розщелині). Це може означати, що вказана частина скельного комплексу з рельєфом була освоєна значно раніше, ніж пізньосередньовічні добудови. Однак не виключено, що у XVI—XVII ст. приміщення № 1 з рельєфом також використовувалось.

У 1985 і 1987 рр. нами були також проведені дослідження у верхньому (другому) ярусі. Вони показали, що там є руїни кам'яних фундаментів, складених на вапняковому розчині. Можливо, це була невелика каплиця, площею приблизно 15 м². Вона була орієнтована по сторонах світу. Південно-західна частина споруди була вже за межами скельних розколин, а північно-східна —

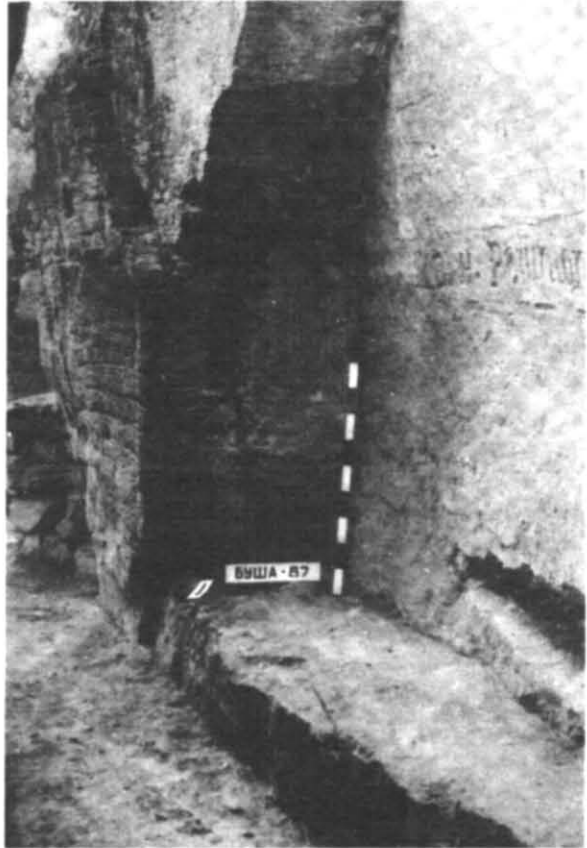

Рис. 9. Інтер'єр келії з написом XVI ст. на стіні.

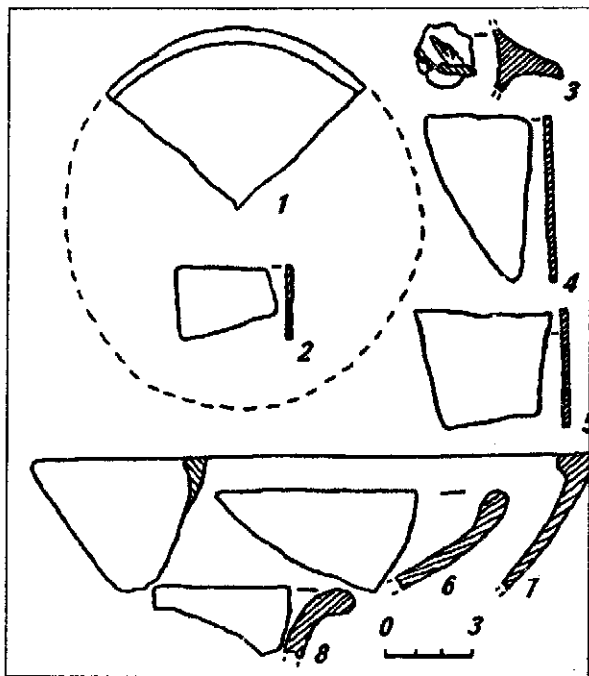

Рис. 10. Знахідки з другого ярусу (на місці руїн фундаменту каплички XVI—XVII ст.): 1—5 — скло; 6—8 — кераміка.

під шаром спаленини з пізньосередньовічною керамікою, на глибині 3,9—4 м поблизу рельєфу знайдено уламки ліпної ранньосередньовічної східнослов'янської кераміки VI—VIII ст. А при розчистці розколин далі на північ від рельєфу, на глибині 2,6—2,7 м виявлені фрагменти гончарної давньоруської кераміки XI—XIII ст. В основі приміщення № 1 у скельних тріщинах долівки, стратиграфічно під кам'яною вимосткою і шаром спаленини неподалік від рельєфу виявлено кілька фрагментів пізньочерняхівської (гончарної і ліпної) кераміки кінця IV — початку V ст. Аналогічні уламки було знайдено і у південній половині приміщення № 1, де вони знаходилися у заглибинах скельної основи, під кам'яними викладками і шаром попелу з пізньосередньовічною керамікою. Отже, кераміка середини і третьої чверті I тис. н. е. засвідчує перший (найдавніший) період використання скельних приміщень. Подальше функціонування скельного комплексу фіксується давньоруською керамікою. Про цей же час існування пам'ятки свідчать поздовжні й торцеві пази у верхніх частинах скельних розколин, близькі за технікою врубку давньоруським фортифікаційним спорудам в Карпатському регіоні. Очевидно, у давньоруський час скельний храм був перекритий дерев'яним дахом. Природно, що з плином часу дерев'яні перекриття руйнувалися й їх доводилося ремонтувати. Саме з неодноразовими перебудовами й підтриманням відповідного порядку у скельному комплексі в пізньому середньовіччі пов'язана та обставина, що черняхівської, ранньосередньовічної і давньоруської кераміки виявлено порівняно мало.

У період пізнього середньовіччя (XVI—XVII ст.) скельні приміщення були обжиті ченцями-пустельниками, про що свідчать об'єкти у скельних розщелинах № 2, 3, 4. Про це ж свідчать і латинські написи польською мовою поблизу входу і на стіні самої келії. У середині XVII ст. приміщення скельного комплексу загинули в полум'ї пожежі під час відомих подій 1654 р. Про це незаперечно свідчать попелясті прошарки з керамікою XVI—XVII ст. у південній половині приміщення № 1. Аналогічні прошарки зафіксовані й у північній частині приміщення № 1, а також у приміщеннях № 2, 3, 4.

У верхньому (другому) ярусі стратиграфічно над приміщеннями скельного

виходила в одну з скельних розщелин (остання перед спорудженням фундаменту була в цій частині забутована камінням). При розчистці залишків фундаментів було виявлено фрагменти керамічного посуду й кахель XVI—XVII ст. Тут же знайдені й уламки круглого гутного віконного скла цього ж часу (рис. 10). Отже, датування решток каплиці над скельним храмом з рельєфом визначається XVI—XVII ст.

Загальна хронологія Бушанського скельного комплексу визначається на основі стратиграфічних спостережень і конкретних знахідок керамічного матеріалу у зв'язку з наскельним рельєфом, а також пізніших частин скельних приміщень і залишків каплиці у другому ярусі. Як вже зазначалося, в основі плескатих кам'яних плит,

культурного комплексу простежено залишки фундаментів каплиці, яка була споруджена у XVI ст. і загинула в середині XVII ст.

Таким чином, археологічні дослідження зафіксували повну історичної динаміки «багаточислової» картину Бушанської скельної пам'ятки, заснованої в середині I тис. н. е. просто неба, а потім перекритої дахом в часи Київської Русі. В період пізнього середньовіччя скельний комплекс став місцем притулку ченців-пустельників, які ремонтували приміщення і покрівлю над ними. В цей же час зведено й каплицю. Всі вказані об'єкти загинули в середині XVII ст. одночасно з пізньосередньовічним містом-фортецею Буша.

Для з'ясування можливого часу виникнення наскельного рельєфу слід хоч би коротко розглянути питання про його призначення, загальний зміст його художньо-смысловий концепції. Звернемо увагу на характер скельного архітектурного комплексу, на наявність в його інтер'єрі наскельного рельєфу релігійного змісту й призначення, а також на народну традицію, яка, очевидно, знайшла своє відображення у польському написі 1824 р. У цьому написі скельний комплекс названо — Яскинею — печерою. У дослівному перекладі яскиня означає: священна палата, у якій знаходиться зображення божества²⁵. Це свідчить про культове призначення скельних приміщень. На основі стратиграфічних спостережень можна вважати, що перед нами рештки давнього східнослов'янського язичницького святилища, яке використовувалося в епоху Київської Русі і було реконструйовано у пізньому середньовіччі під невеличкий монастир.

Скульптурне зображення рельєфа вибито на північно-східній стіні найбільшого приміщення в скелях. Своїм змістом воно пов'язано з певною міфологічною концепцією. На рельєфі відтворено момент якогось ритуального дійства, яке здійснює людина під священним деревом у присутності символічних півня та оленя. Вирізьблений у верхній частині зображення прямокутник в рамці також несе в собі певний язичницький зміст (символ засіяного поля)²⁶. Сліди ж напису, залишені на поверхні площини у прямокутній рамці, — це вже, мабуть, результат пізнішого використання пам'ятки у період Київської Русі. Напис у рамці, зроблений кирилицею, повинен був нагадувати давньоруським жителям Середнього Подністров'я, що рельєф створено задовго до XI—XII ст. Аналогічний за характером напис, що уточнює час виникнення і причетність конкретної особи до заснування пам'ятки, є, наприклад, на скелі при вході до Бакотського давньоруського скельного печерного монастиря XI—XIII ст.²⁷ Оскільки жерці-волхви давньоруського часу, для яких Бушанський рельєф був пам'яткою давнини, вже не могли дати точної розшифровки змісту скельного рельєфу, то вони вказали у написі на можливий зв'язок з язичництвом IX—X ст., зокрема, — з часом князювання Олега.

Для уточнення хронології окремих об'єктів Бушанського скельного комплексу певне значення мають всі польські написи на скелях, з яких нами знято естампи. До XIX ст., безперечно, належать два написи. У першому зазначається, що у 1824 р. Ромуальдом Овсяним було розчищено місце поблизу рельєфу. Другий напис, розташований на сусідньому з рельєфом кам'яному блоці, має зображення «всевидючого ока» і зображення хреста з монограмою Христа по боках. Тут же вибито в пам'ять про 3 червня 1524 р.

Обидва написи не відрізняються між собою за збереженістю, палеографією та розмірами шрифту. Напис з датою 1524 р., як і перший, пов'язаний з іменем Р. Овсяного і належать до 1824 р. Очевидно, ці написи було зроблено одночасно. Перший зафіксував розчистку, проведену перед наскельним рельєфом у 1824 р. і є своєрідним меморіальним написом на честь Р. Овсяного. Другий напис під 1524 р. фіксує якусь важливу подію. Можливо, ця подія була пов'язаною для роду Овсяних. Не виключено, що 1524 р. пов'язаний з функціонуванням міста-фортеці Буша й невеличкого монастиря. Вказана дата може бути зіставлена, наприклад, з католицьким орденом Театинців, заснованим у 1524 р. Цілком можливо, що Р. Овсяний пов'язував з цим орденом початок функціонування монастиря XVI ст. в Буші.

Латинські написи польською мовою на західній стіні келії та при вході до неї за своєю палеографією належать до XVI ст. У зв'язку з цим слід зіставити

за збереженістю та палеографією латинські польські написи XVI ст. із келії з рештками напису в рамці на скельному рельєфі, віднесеному В. В. Березяком до XVI ст. Якби ця версія відповідала історичній реальності, то напис в рамці на рельєфі за своєю палеографією і збереженістю мав бути значно ближчим до відкритих на стіні келії та при вході до неї і дійсно належать до XVI ст. Але цього немає. Отже, напис на рельєфі значно давніший, ніж написи, пов'язані з келією. До того ж, як свідчить естамп і спеціальне фотографування решток напису в натурі, напис на рельєфі вміщує фрагменти кириличного, а не латинського за написанням тексту.

Говорячи про манеру зображення на Бушанському рельєфі і, зокрема, постаті людини, О. О. Формозов вважає романські і готичні статуї католицького Поділля XVI ст. тією традицією, без якої створення Бушанського рельєфу було б неможливим²⁸. Ми

звернулися до кам'яних скульптур XVI ст. католицьких храмових споруд Кам'янця-Подільського й переконалися в тому, що виконані цілком у реалістичній манері (рис. 11, 12), вони не мають нічого спільного з узагальненим образом людини на Бушанському рельєфі.

Якби Бушанський скельний рельєф був вирізьблений у XVI ст., то він мав би аналогії з іншими синхронними пам'ятками Подністров'я такого ж роду. Для прикладу можна згадати наскельний рельєф Святого Онуфрія із с. Касперівці Заліщицького району Тернопільської області. Наскельна композиція Святого Онуфрія, яка дійсно належить до XVI ст. і знаходиться в одному з Бушанським рельєфом природно-географічному регіоні, виконана, проте, у цілком реалістичній манері. Що стосується узагальненого зображення людини на Бушанському рельєфі, то воно своєрідне і нагадує за технікою виконання антропоморфні ідоли Подністров'я I тис. н. е.²⁹

На завершення звернемося до самого феномену скельного рельєфу з Буші. Виникає питання про приналежність зображеного на рельєфі ритуалу до того чи іншого культу, світогляду. Визначальним при цьому є час виникнення рельєфу. Від цього залежить характер інтерпретації сюжету та його персонажів. Думки вчених поки що розходяться між трьома можливими варіантами: язичництвом, християнством і можливістю започаткування пам'ятки в часи язичництва й використання її аж до пізнього середньовіччя. Розбіжності в інтерпретації змісту впливають з того, що символічні образи: півень, олень, дерево, а також характер сюжету не суперечить як язичницькому, так і християнському світогляду.

Хоч ідейним центром зображення на рельєфі виступає дерево як об'єкт ритуального моління, композиційно воно зсунуто до лівого краю, й ближче до центру кам'яного полотна зображено людину. Рамка зі слідами напису займає найвигідніше положення — середину між персонажами. Це створює

Рис. 11. Зразок католицької кам'яної скульптури XVI ст. з храмів Кам'янця-Подільського.

Рис. 12. Зразок католицької кам'яної скульптури XVI ст. з храмів Кам'янця-Подільського.

деяку несумісність між змістом твору та його композиційною побудовою, а тим самим і роздвоєність в ідейній концепції. Поруч з образом дерева, яке являє певний комплекс сакральних ідей, на перший план виступає образ людини. Характерна особливість композиції Бушанського рельєфу дозволила М. В. Алпатову інтерпретувати його зміст як намагання увічнити образ людини в урочистий момент творення поваги богу³⁰, тобто в момент адорації.

У зв'язку з цим звертає на себе увагу й сам характер подачі різних персонажів. Постаць людини модельована найрельєфніше. Значення її підкреслюється і розмірами, адже вона за своїми пропорціями більша за дерево і оленя. Простежується, мабуть, масштабна ієрархія, яка у більшості випадків відбиває нерівнозначність персонажів у змісті твору.

Якщо вважати, що прямокутна рамка при створенні рельєфу була за задумом одним з язичницьких символів, то напис на поверхні цього прямокутника міг з'явитися пізніше, у середньовіччі. Він несе, очевидно, додаткову інформацію про сюжет рельєфу. Це важлива обставина, яка дозволяє передбачити даліше використання пам'ятки в період раннього і пізнього середньовіччя. Про це свідчать і археологічні матеріали, виявлені в основі скельного приміщення з рельєфом.

Бушанський рельєф міг використовуватися і в XVI ст., коли на місці скельних приміщень виник невеликий монастир. Але історико-культурні корені рельєфу лежать, на нашу думку, не у пластах пізнього середньовіччя. Їх слід шукати у старожитностях дохристиянського, язичницького часу. Складність визначення сюжету пам'ятки у зв'язку з християнським мистецтвом полягає, таким чином, в тому, що зараз для неї неможливо підшукати більш-менш близьких аналогій у християнській середньовічній скульптурі. Іконографічний тип Бушанського рельєфу досить самотній. Крім того, на рельєфі відсутня (і це дуже важливо) жодна християнська символіка типу хреста, розп'яття, що зустрічаються в житійних композиціях святих і характерні для пам'яток пізнього середньовіччя.

Таким чином, дослідження залишків скельного комплексу в Буші змальовують «багатошарову» картину, пов'язану, на нашу думку, з виникненням і подальшим використанням язичницького наскельного рельєфу. Це повністю

відповідає життєвій реальності в історії населення Середнього Подністров'я. Між язичництвом і християнством, як показав Б. О. Рибаків³¹, не існувало ніякої прірви. Язичницькі обряди і культу значною мірою використовувались, трансформовані середньовічною християнською релігією. Тому цілком можливо, що монументальний твір давніх східних слов'ян-язичників — наскельний рельєф в Буші — міг використовуватися і в християнські середньовічні часи. Матеріали археологічних досліджень вказаного скельного комплексу дають підстави саме для такого тлумачення.

Звернемо увагу й на таку вагому обставину, що християнські церкви і монастирі часто-густо виникали саме на місці давніх язичницьких капищ. У Подністров'ї в цьому зв'язку можна назвати Бакотський давньоруський монастир, що виник на місці давніх язичницьких пам'яток у скелях лівого берега Дністра. Досліджений нами скельний комплекс і пов'язаний з ним рельєф у с. Буша є ще одним яскравим прикладом пам'яток такого типу.

Примітки

¹ Антонович В. Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Труды VI археологического съезда.— Одесса, 1886.— Т. I.— С. 86—102 с ил.

² Мельник К. Путевые очерки Подолии // Киевская старина.— К., 1885.— Т. XIII.— Гл. X.— С. 678—680.

³ Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI археологического съезда.— М., 1901.— Т. I.— С. 277.

⁴ Гульдман В. К. Памятники старины в Подолье.— Каменец-Подольский, 1901.— С. 51—53.

⁵ Врангель Н. История скульптуры // Грабарь И. История русского искусства.— М., 1910—1915.— Т. V.— С. 13.

⁶ Спицын А. А. Разведки памятников материальной культуры.— Л., 1927.— С. 119.

⁷ Щербаківський Д. М. Українське мистецтво.— Київ-Прага, 1926.— Вип. 2.— С. XXVIII—XXXI.

⁸ Айналов Д. В. История русской литературы.— М.;Л., 1941.— Т. I.— С. 27.

⁹ Рыбаков Б. А. Искусство древних славян // История русского искусства.— М., 1953.— Т. I.— С. 51, 66.

¹⁰ Брайчевський М. Ю. Мистецтво стародавніх східних слов'ян // Історія українського мистецтва.— К., 1966.— Т. I.— С. 119, 120.

¹¹ Білецький П. Скарби нетлінні.— К., 1974.— С. 24, 25.

¹² Вагнер Г. К. Скульптура Древней Руси // Триста веков искусства.— М., 1976.— С. 238 та ін.

¹³ Формозов А. А. О наскальном рельефе близ с. Буша в Поднестровье // СА.— 1968.— № 2.— С. 103—110.

¹⁴ Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II—V ст. н. е.— К., 1972.— С. 116.

¹⁵ Формозов А. А. Указ. соч.— С. 109, 110.

¹⁶ Аллатов М. В. Всеобщая история искусства. Русское искусство с древнейших времен до начала XVIII в.— М., 1955.— Т. III.— С. 17.

¹⁷ Асєєв Ю. С. Джерела. Мистецтво Київської Русі: Нариси з історії українського мистецтва.— К., 1980.— С. 34.

¹⁸ Поєна документація про розвідкові розкопки в Буші зберігається у робочому архіві дослідника в м. Києві в сім'ї Даниленків.

¹⁹ Мистецтвознавець Р. В. Забашта, який брав участь у розкопках, висловив свої міркування про пам'ятку в окремій статті.

²⁰ Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен...— С. 107, 108.

²¹ Березяк В. В. Бушанський рельєф — пам'ятка мистецтва XVI ст. // Тези доп. 9-ї Вінницької обл. іст.-краєзнавчої конф.— Вінниця, 1990.— С. 24.

²² Рожко М. Ф. Особливості дерев'яних укріплень слов'янських «градів» Південно-Західної Русі // VI Міждунар. конгрес славянської археології.— Тез. докл. сов. делегації.— М., 1990.— С. 189—192.

²³ Винокур І. С., Альошкін О. М., Забашта Р. В., Петров М. Б., Петровський В. М., Пірняк О. М., Степанков В. С. Буша. Історико-краєзнавчі нариси.— Хмельницький, 1991.— С. 99—101.

²⁴ Там же.

²⁵ Фрейденберг О. Семантика архитектуры вертепного театра // Декоративное искусство СССР.— 1978.— № 2 (273).— С. 42.

²⁶ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 48—51.

²⁷ Винокур І. С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя.— Київ; Одеса, 1985.— С. 97.

²⁸ Формозов А. А. Указ. соч.— С. 109.

²⁹ Винокур І. С., Забашта Р. В. Монументальна скульптура слов'ян // Археологія.— 1989.— № 1.— С. 65—78.

³⁰ Алпатов М. В. Указ. соч.— С. 17.

³¹ Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси.— М., 1987.— С. 753—782.

И. С. Винокур

ИССЛЕДОВАНИЯ БУШАНСКОГО СКАЛЬНОГО КОМПЛЕКСА

В статье представлены результаты археологических раскопок 1985 и 1987 гг. на месте скального комплекса с рельефом в с. Буша Ямпольского района Винницкой области. Материалы исследований позволяют по-новому рассмотреть вопрос возникновения и дальнейшего использования языческого храма с монументальным наскальным рельефом, известным в научной литературе с 80-х годов XIX в. Основанный, очевидно, в середине I в. н. э. храм продолжал существовать в древнерусское время, а затем на его месте функционировал небольшой позднесредневековый монастырь, погибший в середине XVII ст.

I. S. Vinokur

INVESTIGATIONS OF THE BUSHANIAN ROCK SYSTEM

The paper covers the results of archaeological excavations in the rock system with a relief in vil. Busha (Yampolsky District, Vinnitsa Region) made in 1985 and 1987.

The findings permit treating anew the problem on appearance and further use of the pagan temple with monumental relief on rocks known in scientific literature from 80s of the 19th cent. Founded, apparently, in the mid of the 1st millennium A.D., the temple existed in the old-Rus time, being replaced later by the late-middle-age cloister destroyed in the middle of the 17th cent.

Одержано 10.02.92.